

Оксана Пухонська

ТРАВМАТИЧНА ПАМ'ЯТЬ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПОСТТОТАЛІТАРНА ВЕРСІЯ ВЗАЄМОВПЛИВУ (НА ПРИКЛАДІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

У статті проаналізовано особливості впливу травматичного тоталітарного досвіду на специфіку постколоніального культурного відродження українського суспільства. Авторка намагається з'ясувати основні причини кризи національної ідентичності через її художню інтерпретацію у літературних творах періоду незалежності. Важливим аспектом дослідження є також утвердження і розвиток студій над пам'яттю у вітчизняному науковому дискурсі, зокрема дискурсі літературознавчому.

Ключові слова: пам'ять, травма, ідентичність, культурна амнезія, посттоталітаризм.

Коли йдеться про специфіку пам'яті у посттоталітарний період, особливо у випадку культур, що зазнали колоніальної експансії, то маємо передусім на увазі пам'ять травматичну, яка спричинила радикальний злам свідомості як окремого індивіда, етнічної групи, так і цілого суспільства. Травматичний досвід деформує, а то й руйнує звичний порядок життя, винятково впливає на людину, сприйняття та прийняття нею навколишнього світу, її ідентичність, змінює структуру пам'яті про минуле та впливає на майбутнє.

Досвід травматичного минулого в літературній інтерпретації став об'єктом досліджень американських учених Шошани Фелман, Кеті Карут, Джудіт Герман, Томаша Більчевського та ін. Травматична пам'ять у спогадах тих, хто її досвідчив, відображена у наукових розвідках Дорі Лауб, Джорджіо Агамбена, Ірини Сандомирської. Ідентичність же стала предметом студій Антоні Гідденса, Ентоні Сміта, Вікторіо Гесле, Еви Міхної. Варто зауважити, що саме непропрацьована травма минулого є тим чинником, що провокує суспільну свідомість переглянути та переоцінити минуле і його значення у теперішньому. Вітчизняні дослідження проблематики відображені у працях Тамари Гундорової, Оксани Забужко, Ярослава Поліщука, Миколи Рябчука та ін.

Насичене численними подіями ХХ століття серед повалення імперій та утвердження на їх уламках тоталітарних режимів, котрі вкрай знівельювали будь-які можливості організації суспільства на засадах гуманізму, сформувало стійку традицію витіснення і навіть заборони пам'яті, а також використання минулого з метою впливу на маси та їх упокорення. Окрім того, репресивна політика тоталітарних режимів, геноцид цілих націй, знищення політичної та культурної інтелігенції, духовенства як основ існування будь-якої нації, гібридизація національних культур та

заміна їх відповідними до вимог кожного наступного режиму позбавляли суспільство здатності і права не тільки подолати досвідчені травми. Головним методом у формуванні ефекту культурної амнезії було залякування індивіда через усвідомлення загрози бути покараним. Покарання ж *apriori* мало характер репресивний. На це звертає увагу героїня Оксани Забужко в «Польових дослідженнях з українського сексу» (1996), доходячи висновку, що *«страх починався рано. Страх передавався у спадок — боятись належало всіх чужих [...] Ні, вона завжди казала, що не хотіла б іще раз пережити своє отроцтво, — оті натужні, несвідомі спроби вирватись — із глухо забетонowanego, спертого всередині родинного гнізда, за мурами якого їдко клубочився страх, болотяна млака, де іно оступись, видай себе — і шубовснеш у смертну отхлань»* [3, 138].

Зміна геополітичного устрою Європи після Першої світової війни, заміна одних колоніальних пріоритетів іншими та виникнення нових окупаційних режимів, руйнівні наслідки Другої світової війни та черговий поділ світу після її закінчення, а також утвердження на десятиліття репресивної влади Радянського Союзу призвели до тотальної кризи колективної ідентичності [6] світової спільноти, яка у різний спосіб, але відчула на собі травматичний вплив вищезгаданих подій. Окрім того, як стверджує Антоні Гідденс, ідентичність визначається за принципом, згідно з яким «ми є не тим, чим ми є, а тим, що із себе зробимо». Самоусвідомлення, на думку вченого, підпорядковується ширшій і фундаментальнішій цілі, а саме — творенню і відкриттю спільного та сатисфакційного відчуття ідентичності [8, 105]. А тому після остаточного розпаду Союзу, який вважався останньою тоталітарною імперією, в більшості суспільств ця криза стала першорядною проблемою, закоріненою передусім у травматичному досвіді минулого.

Однією з найбільш серйозних причин кризи ідентичності, на думку сучасного німецького філософа Вітторіо Гесле, є те, що ті загальні норми, які наслідувались упродовж тривалого часу, більше не можуть претендувати на правомірність і авторитетність, що їх визнання було особистою або колективною помилкою [6, 118]. Так, формування впродовж кількох десятиліть ідеалів радянської держави та через викорінення національних ознак і традицій творення так званого *homo sovieticus*, чи, ширше — цілого радянського суспільства, — раптом не виправдало себе, відкривши всю безглуздість цього проекту, на вітвар якого були покладені мільйони людських життів. Супер-державна на очах її вчорашніх громадян стала квазі-державою. До раніше застосованих методів підриву національних ідентичностей, серед яких Гесле вбачав заперечення символів, розпад колективної пам'яті, закоріненості в традицію, втрату віри в спільне майбутнє, переривання історії, відчуття неповноцінності у стосунку до «більш досконалих культур», додався розрив ідентифікації індивідами себе із колективною реальністю, яку вони донедавна підтримували. Ева Міхна, покликаючись на З. Маха, зауважує, що культура не лише безпосередньо пов'язана з ідентичністю, а й виникає на її основі як *«виняткова система значень, цінностей і символів»*, що постають як наслідок *«впорядкування світу, розрізнення і дефініювання предметів, явищ, людей, ідей та встановлення взаємовідносин між ними»* [11, 26]. А тому інтенції культури до зцілення національної пам'яті та відродження національної ідентичності є процесами як взаємопов'язаними, так і взаємопороджувальними. Зіштовхнувшись сам-на-сам із власною пам'яттю, суспільство активно починає шукати шляхи до самозцілення, ступаючи на ризикований шлях пригадування і повторного проживання травми через спогади.

На думку французького психолога П'єра Жане, подолання травматичного досвіду можливе за умов його нарративізації [9]. Тексти культури у цьому випадку виявляються найдієвішим засобом реалізації проекту автотерапії травмованого соціуму. Найбільш ефективним методом реалізації програми виявлення та подолання досвідченої травми стає література, яка за допомогою лише її притаманних художніх засобів дає змогу сховати за маскою фікції сповідь, що у такому випадку позиціонується не як реальність, а як альтернативна дійсність. Однак це дає змогу сміливо пригадати, проговорити досвідчене минуле, а також оприятити його читацькій аудиторії, представивши досвід минулого на розправу сьогодення. Упродовж років незалежності українська література випродукувала цілий пласт текстів, що засвідчують прагнення культури до сучасного переосмислення тоталітарного минулого, а відтак до утвердження національної

ідентичності як запоруки самоствердження суспільства та утвердження власного місця у світовій культурі. Літературними творами, що порушують проблему національного травматичного досвіду та розрахунку із посттоталітарним минулим, є «Весілля з Європою» Антона Санченка, «Жертвопринесення» Василя Процюка, «Біг Мак», «Депешмод», «Ворошиловград» Сергія Жадана, «Тема для медитації» Леоніда Кононовича, «Століття Якова» та «Соло для Соломії» Володимира Лиса, «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко, «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко, «Чорний ворон» Василя Шкляра тощо.

Беручи до уваги специфіку, характер та результати досліджень травматичної пам'яті, цілком логічно розглядати тексти художньої літератури як естетизацію травматичного досвіду, один із варіантів його пропрацювання (за Ж. Ф. Ліотаром, Дж. Агамбеном, Д. ЛаКарпом), з одного боку, з іншого, — як відродження історичної пам'яті, фройдівське продовження історії. У випадку останнього ідеться не про «підсвідому тягу до смерті», а про намагання відновити цілісність традиції через цілісність історії, у якій травматичні події є невід'ємною ланкою. Томаш Більчевський акцентує увагу на безцінній ролі літератури, яка, незважаючи на постколоніальну стагнацію суспільства загалом і культури зокрема, безкомпромісно взялась за реінкарнацію та терапію травматичної пам'яті. Дослідник вважає, що значення художніх текстів, котрі взяли відкривати і пропрацьовувати «рани і одержимість», пов'язані із травматичними подіями минулого, які переказувались з покоління в покоління, полягає у тому, що саме вони уможливають входження у несвідомий або малосвідомий простір індивідуальної і спільної історії [7, 62]. Саме такі тексти можуть виконувати функцію перетворювання, бути своєрідним каталізатором, що дає можливість по-іншому подивитися на минуле, щоб зрозуміти його і змінити своє життя, оскільки, за Зигмундом Фройдом, досвідчена травма має ознаки того, що в її основі — фіксація на моменті травми. На думку Більчевського, мова літератури дає шанс відшукати зв'язок між теперішнім та недавнім минулим, заповнюючи таким чином лакуни в інших наукових дискурсах.

Після здобуття Україною незалежності, суспільство зіштовхнулося зі щонайменше чотирма визначальними проблемами, що спровокували переосмислення минулого з точки зору його травматичного впливу на суспільну свідомість. Формування впродовж не одного десятиліття уніфікованого радянського соціуму, ідентичність якого ґрунтувалась на хитких соціалістичних квазіміфах, радикально підірвала свідомісні орієнтири суспільства, раніше сформовані на стійких традиціях духовності, утожсамлення із

власною історією, народними культами, ідеалами. Більше того, пропагована комуністичною ідеологією версія радянського суспільства аж ніяк не відповідала тій реальності, в якій суспільство жило. Метафорою неспівмірності пропагованого і реального у вітчизняній літературі початку 1990-х є візія Андруховичевого героя із «Московіади» Отто фон Ф. пивбару на Фонвізіна, за якою «*Ти гадав [...], що пивбар — це обов'язково затишна і суха печера на старовинній брукованій вулиці [...]. Ти сподівався, що твої друзяки заведуть тебе у такий собі просяклий буриштинном парадиз, куди не досягає дощ, грім, бум, мор, страх, путч, глад? Натомість маєш — пивбар на Фонвізіна, якась незбагненна конструкція, збірнорозбірна піраміда, щось паче ангар посеред великого азійського пустиря, зарослого першою травневою лободою*» [1, 5].

Винищення інтелігенції впродовж 1920–30-х років, позбавлення національного обличчя жертв Другої світової війни, арешти та винищення найбільш свідомих представників суспільства, етнічні чистки, вимушені переселення цілих етнічних груп (депортація кримських татар, операція «Вісла»), переслідування та обмеження в правах нащадків тих, хто абсолютно безпідставно був отаврований «ворогом народу», не могло бути остаточно прихованим за мурами представництв спеціальних служб. А тому, будь-яка інформація про терор режиму, що просочувалась у маси, підтримувала процес радянзації і сприяла збереженню, хай навіть і у підпіллі, залишків національної свідомості. Власне про це неодноразово пише Леонід Кононович у романі «Тема для медитації» (2003), формуванню життєвих і національних пріоритетів героя якого однозначно посприяли не лише родинна пам'ять, а й літературна та мемуаристична спадщина репресованих, збережена у підпіллі. Герой твору Юр констатує той факт, що проєкт *homo sovieticus* позбавляв можливості індивіда до будь-якого прояву оригінальності. «*Головна заповідь радянської людини: будь таким, як усі. Всякі відхилення розглядаються як патологія [...]. Таланти, математичні здібності, феноменальна пам'ять, допитливість, відразу до спиртного чи навіть замилювання поезією або есперанто [...]* загрозливі для держави» [4, 169].

Черговою проблемою виявився брак державотворчої традиції, яка від періоду козацько-гетьманської держави була остаточно припинена. Усі подальші спроби, особливо на початку ХХ століття, як відомо, увінчувались провалом. Успадкування радянської моделі організації держави, що на той період видавалося варіантом кращим із гіршого, загрожувало стагнацією у процесі демократизації суспільства, з одного боку, з іншого — так званий політичний палімпсест, що передбачав накладання абсолютно не освоєних демократичних засад на тоталітарну матрицю

правління й передбачав виникнення гібридної держави, яка абсолютно не відповідала запитам нового часу. Окрім того, питання національного відродження, дерадянзації (читай — дерусифікації), відродження національної ідентичності, реабілітація скаліченої пам'яті та відкриття правдивої української історії виявилися питаннями другорядними, що призвело до поглиблення травми, котра накладалася на цілий історичний пласт травматичного досвіду. В результаті такого підходу візія українського минулого, як і власне самосвідомість українців, упродовж тривалого часу не набули чітких обрисів. У «Записках українського самашедшого» (2011) Ліна Костенко акцентує увагу на тому, що «*у нас є два крени в не-істину. Крен апологетичний і крен в негачії. Одні запевняють, що український народ найкращий, історія — найгероїчніша. Що у нас трипільці глечики ліпили, коли в Єгипті ще пірамід не стояло, танцювали триколінний гонак, коли у москалів ще й гармошки не було! А мова солов'їна і така пра-прадавня, що походить мало чи не від хананської [...]. А інші вправляються в протилежному. Нації ще нема, є недолугий етнос. Гетьмани його — запродавці, письменники — пристосуваниці, культура неповноцінна, психологія рабська, національної гідності нуль*» [5, 26]. Єжи Яжембські слушно зауважив, що основоположною проблемою періоду після розпаду СРСР була не стільки побудова нового світу, скільки «вписування» руїн імперії у старий, добре знаний світ [10, 20].

Третьою проблемою, що породила чимало дискусійних моментів у процесі деколонізації вітчизняного соціуму, була поколіннева зміна, а відтак зміна національних, державних і культурних пріоритетів. На зміну поколінню, травмованому війною, раптовими змінами геополітичних інтересів приходять покоління, яке мало стати першим результатом потуг радянської системи у творенні *homo sovieticus*. Однак існував один чинник, не до кінця врахований системою. Ідеться, власне, про живу пам'ять минулого, аж ніяк не співмірного із тим, яке репрезентувала комуністична ідеологія. Така пам'ять передавалася в усних родинних історіях, поширювалася у підпільному самвидаві. Не зважаючи на жорстоку боротьбу проти неї з боку чинної системи, ця пам'ять зуміла вберегти свідомість покоління від радянської стерилізації, що зіграло знакову роль в активізації руху культурного опору і започаткувало черговий етап національного відродження вже у другій половині 1980-х років. І, якщо довоєнне і власне воєнне покоління було дезорієнтоване епохальними катаклізмами, паралізоване страхом смерті і нівелюванням цінності людського життя, покоління, яке виросло безпосередньо на ґрунті травми, ця генерація, формуючись у сфері оповіді про травму, розуміння якої поглиблювалось власним досвідом невідповідності насадженої

ідеології родинній історії та баченим реаліям, була більш свідомою. У вищезгаданому романі Ліна Костенко зауважує, що «кожне покоління потрапляє в капкан ретроспекції» і несе на собі тягар не своїх провин. З точки зору теорії травми, старше покоління виявилось поколінням свідків, тоді як наступне — це спадкоємці травматичного досвіду, що балансують на межі душевного геростратичного самоспалення і реінкарнації національної ідентичності. У «Музеї покинутих секретів» (2009) героїня Оксани Забужко зізнається, що, «коли роками носиш у собі щось таке, з чим не можеш жити, часом буває легше розбитись об воду, ніж перестати стрибати» [2, 51]. Однак варто зауважити, що від «Польових досліджень...» і до «Українського палімсесту» авторка впевнено відкриває ідентичне обличчя української нації, переконуючи весь світ, що Україна «*it is not Russia*», що у неї є своя мова, територія, історія, пам'ять. Про це йдеться також у творах Л. Кононовича. Життєвий досвід і власна пам'ять героя роману «Тема для медитації» є репрезентацією долі цього покоління, котре зазнало як і брутальних утисків тоталітарного режиму в дитинстві, що припало на 1960—70-ті роки, так і власне розпаду «тюрми народів». Сирітське виховання, жива народна традиція, культ родинної пам'яті дали змогу Юрові уникнути процесу штучного клонування ідеологічно заангажованих обмежених особин під назвою *homo sovieticus*. Маючи генетично закладену ідентичність українця, Юр з раннього дитинства не піддається вихованню в системі радянських ідеалів, так чи інакше позиціонуючи себе як *Інший* супроти цієї системи.

Ще однією проблемою на шляху до подолання пострадянського шоку виявилась культурна дезорієнтація суспільства, оскільки період розпаду Радянського Союзу збігся зі світоглядною та хронологічною кризою світової культурної спільноти, а також із процесами глобалізації, які на той час уже досягли значного рівня у своєму розвитку і поширенні. Пострадянському суспільству на початку 1990-х довелося із подвійною силою опановувати ситуацію, в якій воно опинилося. Йдеться про раптове постання одразу перед

кількома викликами. Із падінням залізної завіси відкрився незнаний, таврований донедавна як «ворожий» і «буржуазний» світ, який, як виявилось, зробив значний поступ у розвиткові культури, науки, освіти, техніки тощо. Є. Яжембський в остаточному виході з «ідеологічного блуду» вбачає вивчення досвіду та ознайомлення із принципами розбудови вільної держави, незаангажованої культури, освоєння власною культурою незнаних або заборонених досі творів мистецтва, історичних пам'яток тощо. Це було своєрідним пошуком втраченого часу і пізнанням тих суспільств, які, за ще недавно проголошуваними ідеологічними гаслами, «залишались далеко позаду» [10, 13]. Тому важливою ціллю «на сьогодні» для Отто фон Ф. із «Московіади» Ю. Андруховича є «дожити до завтра» і остаточно розпрощатись із минулим, оскільки «не можна довго бути на місці, де ти вчинив самогубство» [1, 150]; нав'язливою і цілком зрозумілою думкою героїні «Польових досліджень...» О. Забужко є «вирватися», довести, позбавленому правди Заходові, що ми є, і ми — українці, хоча наскрізь інфіковані травмою колоніального минулого. Виправданою також є намагання Антона Санченка примирити пострадянську Україну із Європою, розвінчавши насаджувані десятиліттями стереотипи «буржуазності», «ворожості», «чужості». А прагнення радикальної помсти за родинні й національні кривди минулого Юра Леоніда Кононовича — це художня модель розрахунку із досвідченою травмою.

Отже, тема травматичного досвіду по відношенню до значно ширшого дискурсу пам'яті, ставши об'єктом наукових студій, набула чимало інтерпретацій, дефініцій, версій можливості чи неможливості вираження. Однак спільною точкою дотику усіх досліджень є необхідність національного самоствердження, відродження національної ідентичності. Культура, як середовище накопичення і трансформації суспільного досвіду, зокрема за допомогою літературних текстів, залишається чи не найбільш актуальним методом історичної рефлексії та створенням відповідних умов для подолання негативного досвіду історичного.

ДЖЕРЕЛА

1. Андрухович Ю. Московіада. Роман жахів / Юрій Андрухович. — Івано-Франківськ, 2006. — 152 с.
2. Забужко О. Музей покинутих секретів / Оксана Забужко. — К. : Факт, 2009. — 832 с.
3. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу / Оксана Забужко. — К. : Факт, 2009. — 168 с.
4. Кононович Л. Тема для медитації / Леонід Кононович. — Львів, 2006. — 231 с.
5. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. — 416 с.
6. Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / Витторио Хёсле // Вопросы философии, 1994. — № 10. — С. 112—123.
7. Bilczewski T. Trauma, translacja, transmisja w perspektywie postpamięci. Od literatury do epigenetyki / Tomasz Bilczewski // Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci, pod red. T. Szostek, R. Sendyki i R. Nycza. — Warszawa, 2013. — S. 40—62.
8. Giddens A. Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późniejszej nowoczesności / Anthony Giddens. — Warszawa, 2002. — 324 s.
9. Janet P. Les Névroses / Pierre Janet. — Paris, 1909. — 334 с.
10. Jarzębski J. Apetyt na Przemiany / Jerzy Jarzębski. — Kraków, 1997. — 192 s.
11. Michna E. Łemkowie. Grupa etniczna czy naród? / Ewa Michna. — Kraków, 1995. — 152 s.
12. Smith A. National identity / A. Smith. — London, 1991. — 226 p.

Пухонская Оксана Ярославовна

**ТРАВМАТИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ:
ПОСТТОТАЛИТАРНА ВЕРСИЯ ВЗАИМОВЛИЯННЯ
(НА ПРИМЕРЕ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)**

Предмет исследования в предлагаемой статье — особенности влияния травматического тоталитарного опыта на процесс постколониального культурного возрождения украинского общества. Автор пытается установить главные причины кризиса национальной идентичности с помощью ее художественной интерпретации в литературных произведениях периода независимости. Важным аспектом исследования есть также развитие студий памяти в отечественном научном дискурсе, особенно литературоведческом.

Ключевые слова: память, травма, идентичность, культурная амнезия, посттоталитаризм.

Oksana Yaroslavivna Pukhonska

**TRAUMATIC MEMORY AND NATIONAL IDENTITY:
POST-TOTALITARIAN VERSION OF INTERPLAY
(BASED ON THE CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE)**

The subject of the research is the influence of the traumatic totalitarian experience on the process of postcolonial cultural revival of the Ukrainian society. The author tries to find the main reasons of the crisis of the national identity with the help of its artistic interpretation in the literary works, which were written during the Independence period. The impotent is also posting point on the process of memory studies development in the Ukrainian scientific discourse, especially in the literary science.

Key words: memory, trauma, identity, cultural amnesia, post-totalitarianism.